

Recensions

Miguel PÉREZ FERNÁNDEZ. *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco. IV. Números.* Estella: Verbo Divino, 2016. 380 p.; 24 cm. ISBN 978-84-9073-229-8. (Biblioteca Midrásica; 38)

L'any 2004 va començar, dins la «Biblioteca Midrásica», la publicació de *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco* amb la publicació del volum dedicat al Gènesi a cura de Teresa Martínez Sáiz, amb una introducció de Josep Ribera-Florit i un apèndix de Miguel Pérez Fernández. El 2011 es va publicar el volum relatiu a l'Èxode, a cura de Teresa Martínez Sáiz i Miguel Pérez Fernández, i el 2016 s'ha publicat el volum relatiu als Nombres, que ara recensionem, el tercer per l'ordre cronològic de publicació, però el quart seguint l'ordre dels llibres bíblics (ja que el volum III, relatiu al Levític encara no s'ha publicat; falta també el volum V, relatiu al Deuteronomi).

El volum *I. Génesis* anava precedit per una introducció de quaranta-una pàgines sobre el Targum en general, que, com hem vist, tenia per autor Josep Ribera-Florit, i el volum *II. Éxodo*, per una introducció més breu, de setze pàgines, de Miguel Pérez Fernández, centrada en el llibre de l'Èxode. El volum que ara presentem no té introducció, segurament perquè es considera que ja són suficients les dues introduccions anteriors. Per als qui són poc coneixedors de la matèria, ens permetem de recordar que el Targum és el conjunt de traduccions de tendència clarament interpretativa, més o menys parafràstiques, de la Bíblia hebrea a l'arameu, elaborades entre els segles I aC i VII dC; d'una manera més estricta, s'anomenen *targums* només les traduccions d'aquest tipus elaborades en època rabínica. Són textos traduïts primàriament amb finalitat litúrgica en uns moments i ambients en què la llengua hebrea ja no és en-

tesa pel poble i en què cal proclamar la Bíblia a la sinagoga en una llengua comprensible per als fidels; segons les normes rabíniques que ens han arribat (que no sabem des de quan es van aplicar), llegint primer cada un dels versets (en el cas del Pentateuc) o cada grup de tres versets (en el cas dels Profetes) en hebreu, i fent una altra persona a continuació la traducció oral, sense suport escrit, de cada un d'aquests versets o grups de versets a l'arameu. Aquestes traduccions es prepararen a l'acadèmia (*Bet-midrāš*) i algunes ja foren elaborades al marge de l'ús sinagoga amb finalitat purament pedagògica i sembla que esdevingueren molt populars.

Els targums més antics, Onqelós pel que fa al Pentateuc (amb orígens segurament en la segona meitat del segle II) i Yonatan pel que fa als Profetes, quedaren amb el text fixat, adquiriren la consideració de textos oficials i eren proclamats a les sinagogues després del text hebreu, com hem vist. Són els targums menys parafràstics, especialment Onqelós. Del targum Yonatan als Profetes n'ha estat publicada una part important en traducció castellana per Josep Ribera-Florit: els llibres d'Isaïes, Jeremies i Ezequiel en aquesta mateixa col·lecció «Biblioteca Midràsica», i alguns profetes menors en articles. Els targums als Escrits són d'època tardana i no unitaris.

Pel que fa al Pentateuc, a més del targum Onqelós coneixem dos targums que comprenen la totalitat del text bíblic i contenen més afegits respecte a l'original hebreu que Onqelós: el targum Neòfiti i el targum Pseudo-Yonatan. El targum Neòfiti és el més antic dels dos (potser fou redactat a finals del segle II o dins el segle III, tot i que conté elements més tardans i potser alguns també de més antics); el Pseudo-Yonatan, de datació posterior (segles III-IV?, amb algun element fins del segle VII), és més parafràstic, de caràcter popular, i no sembla destinat a l'ús litúrgic. En els volums *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco* es va escollir d'editar en columnes paral·leles els textos Neòfiti i Pseudo-Yonatan, prescindint d'Onqelós, segurament perquè Onqelós, tot i ser més antic i un dels dos targums oficials, és més literal, i això sembla que li treu interès amb vista al coneixement de la ideologia de l'època i de l'estudi del Nou Testament. Tanmateix, el volum *IV. Números* millora en aquest sentit els dos publicats anteriorment perquè incorpora en un annex («Terminología compartida entre Onqelos y Pseudo-Jonatán», p. 353-357) una llista de paral·lels literals entre Onqelós i Pseudo-Yonatan, tenint especialment en compte que Pseudo-Yonatan sembla sovint compartir molta terminologia i fraseologia amb Onqelós i ser-ne una versió expandida. També en les notes s'indiquen coincidències i divergències dels dos textos editats respecte a Onqelós.

Com és habitual en les edicions del Targum, en cada una de les dues columnes s'escriuen en cursiva les paraules i frases que en la traducció aramea s'aparten de l'original hebreu, o bé perquè no el tradueixen segons el seu sentit literal o bé perquè l'expandeixen, afegint-hi de vegades explicacions de considerable llargada. Hauria estat bé que, en atenció als qui s'introdueixen en la matèria, això s'expliqués en la introducció.

Al final de cada capítol bíblic s'inclou l'aparat de variants de manuscrits, precedit, quan convé, per l'edició de la traducció de glosses extenses dels targums fragmentaris al Pentateuc. Les variants s'indiquen amb crides alfabètiques en lletra volada inserides en els llocs corresponents del text. Això té l'avantatge que el lector de seguida veu on hi ha variants (cosa important quan es reuneixen al final del capítol i no a peu de pàgina), però té l'inconvenient que no sempre es veu clarament quina part del text substitueix la variant, cosa que, en canvi, queda ben clara quan cada variant s'indica fent-la precedir del lema afectat, sistema que trobem en general preferible.

A peu de pàgina hi ha abundància de notes que comenten el text. Aquestes notes no es limiten a explicar les expansions i altres peculiaritats de la versió aramea, sinó que la comenten globalment, incloent-hi les parts del text en què el sentit no varia respecte a l'original hebreu. L'autor, expert en literatura rabínica i amb diverses obres publicades sobre aquesta temàtica (algunes d'esmentades més amunt), explica magistralment el text arameu fent totes les referències necessàries a la literatura rabínica, a la versió grega dels LXX, etc.

El sistema de referències bibliogràfiques en algun cas no sembla prou explícit. Molt sovint s'indiquen només amb el cognom de l'autor (de vegades precedit de la inicial del nom), i això no sempre és suficient. Almenys així passa a les pàgines 181, nota 20, i 185, nota 45, on es fa referència a la traducció del Pseudo-Yonatan de «T. MARTÍNEZ»: la llista bibliogràfica final no permet descobrir de quina publicació es tracta, perquè la fitxa bibliogràfica del volum *Numeri* de la «Biblia Polyglotta Matritensia», sèrie IV, on caldria adreçar el lector, està encapçalada pel nom del director del volum, Díez Macho, i el nom de T. Martínez ni tan sols hi apareix. Potser el problema s'hauria pogut solucionar mantenint el sistema de referències normalment només pel cognom de l'autor (ja que, certament, té l'avantatge que evita recarregar les notes), però incloent en la llista bibliogràfica final, en un cas com el que comentem, una entrada encapçalada per «MARTÍNEZ, T.» que remetés a l'entrada del volum de la «Biblia Polyglotta Matritensia» de la mateixa llista (on caldria fer constar també el nom de T. Martínez).

Ens agrada l'estil de la traducció, ni massa literal ni massa lliure; sovint, si s'ha d'apartar de la literalitat, l'autor indica la traducció literal en nota.

Ens ha sobtat trobar ja en el primer verset un defecte o errata en la traducció: en la versió de Nm 1,1 de Neòfiti s'ha traduït «en el desierto» en lloc de «en el desierto de Sinaí»; però això no ha d'espantar el lector: es tracta d'una petita errata ben justificable en un volum d'aquesta complexitat. En la resta de la traducció no hem sabut trobar-hi altres errors, excepte en un cas que trobem estrany i en què no coincidim amb l'autor: en 20,6 (vegeu la nota 5, p. 198), aquest proposa com a traducció literal de מן קדם קהלה: «[vinieron] al frente de la comunidad», descartant la traducció de Le Déaut «Dejando la comunidad». A nosaltres ens sembla més encertada la traducció de Le Déaut, o la més literal de Díez Macho: «de delante de la congregación».

Altres errates ens sembla que són escassíssimes. Només hi hem trobat «T̄sin» per «Şin» (Nm 13,21 Neòfiti, p. 132), «ha/bía» per «había» (Nm 13,22 Pseudo-Yonatan, p. 133), falta del verb en «pero probable» (p. 139, nota 14). És a dir, que considerem que es tracta d'una edició ben acurada.

En la traducció del Targum, no hem sabut veure en quins casos els fragments suplerts per l'editor (que el manuscrit ha omès, per exemple per homeotelèuton) són enclosos entre parèntesis i en quins entre claudàtors; hauria estat bé explicar-ho en la introducció.

El volum, que com hem dit no té introducció, comença amb una pàgina dedicada a la professora Teresa Martínez (autora del primer volum de la sèrie i, juntament amb Pérez Fernández, coautora del segon, que morí mentre s'imprimia el llibre, després d'una llarga malaltia), l'índex de continguts, la llista de sigles i abreviatures i una pàgina de presentació. El volum es clou amb l'annex ja esmentat, un segon annex titulat «Interrelación Targum-Midrás» (p. 358-360) que mostra com el text targúmic és font del desenvolupament midràixic i, al revés, com el text midràixic es pot veure reflectit sintèticament en la versió targúmica, una «Selección de personajes y temas midrásicos», ordenada alfabèticament (p. 361-368), la bibliografia (p. 369-373) i un índex de citacions bíbliques i talmúdiques, imprescindible en una obra d'aquest tipus i que fa molt de servei (p. 375-380).

En resum, igual que els dos anteriors volums de *Traducciones arameas de la Biblia: Los Targumim del Pentateuco*, es tracta d'una obra molt útil i recomanable per a introduir-se o progressar en el coneixement del Targum.

PERE CASANELLAS I BASSOLS
Corpus Biblicum Catalanicum
pcasanel@xtec.cat